

№6 Лекция тақырыбы: XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығының сыртқы саяси жағдайы.

Лекцияның оқыту нәтижелері:

1. Қазақстан тарихының негізгі даму кезеңдерін білу мен түсіну бойынша білімін көрсету;
2. Қазіргі Қазақстандағы құбылыстар мен тарихи үдерістері зерттеу барысында аналитикалық және аксиологиялық талдау дағдыларын игеру;
3. Қазақстан тарихының үдерістері мен тарихи құбылыстарды жүйелеу және сыни баға беру

Лекция мазмұны.

1. Жаңа заман дәуіріндегі Қазақстан: зерттеудің жаңа әдіснамалық трендтері.
2. Әбілқайыр ханның бұртұтас қазақ әскерінің қолбасы болып сайлануы.
3. Абылай сұлтанның дипломатиялық өнері
4. XVIII ғасырдың соңындағы Қазақстан және Орта Азия мемлекеттері

1. Жаңа заман дәуіріндегі Қазақстан: зерттеудің жаңа әдіснамалық трендтері.

Бүгінгі таңда қазақстандық қоғамда орын алған саяси және әлеуметтік-экономикалық, сонымен бірге идеологиялық өзгерістер мен олардың тарих ғылымының дамуына ықпал етуі жағдайымен тығыз байланысты. Тарихи оқиғалар мен құбылыстарды зерттеуде ескі формациялық көзқарастан бас тартып, жаңа әдіснамалық тұрғыдан зерделеу қажет.

Қазақстан егемендік алғаннан кейін отандық тарих ғылымының дамуында сапалық өзгерістер орын алды. Тарихты қазіргі методологиялық тәсілдеме, жаңаша көзқарас тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік пайда болды. Бұл орасан зор тарихи мұраны қалпына келтіріп, тарихи оқиғалар мен құбылыстардың объективті бейнесін қалыптастыруға негіз болмақ.

Қазақстанның саяси-құқықтық тарихын зерттеу халықтың өткен тарихындағы, оның этникалық қалыптасуына ыпал еткен ішкі-сыртқы факторларды анықтаумен байланысты. Бұл Қазақстанда құқықтық мемлекет құру идеясы аясында жүзеге асырылатын құқықтық реформалардың мәнін түсінуге мүмкіндік береді. Осы орайда заңнамалық құжаттарды талдайтын деректанулық зерттеулердің маңызы зор, өйткені бұл өткен тарихи тәжірибені ескеріп, қазіргі құқықтық жағдайды айқындап, түсінуге, сонымен бірге азаматтық ұстаным негізінде мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын объективті тұрғыдан бағалауға, елдің қоғамдық-саяси өміріне белсенді араласу арқылы дамуына үлес қосуға мүмкіндік береді.

XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы тарих ғылымы, әсіресе Кеңес өкіметінің басында, патшалық жаулап алу, империялық саясаттың нәтижесі ретінде орыс емес халықтардың Ресейге кіруін қарастырды. Қазақстанның Ресейге қосылу мәселелері Ресейдің отарлық саясаты тұрғысынан қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапқан. Қазақстан тарихында "Ә.Бөкейхановтың қазақтардың орыс билігін мойындауына" қатысты пікірі жан-жақты баяндалған.

Зерттеуші Санжар Асфендияров (1889-1937) Қазақстанды Ресей жаулап алып, оның отарына айналды деп есептеді. Ол Қазақстанның революцияға дейінгі тарихын шартты түрде екі ірі кезеңге бөледі: 1) Қазақстанды патшалық жаулап алғанға дейін (бірінші бөлім); 2) Қазақстан – Ресей империализмінің отары (екінші бөлім). А.Ж. Асфендияровтың "Қазақстан тарихы (көне заманнан бері)" кітабының екінші бөлімінде XVIII ғ. және 1916 ж. тарихи оқиғалар баяндалады.

Тарихшы М.П. Вяткин 1941 жылы жарық көрген "Қазақ КСР тарихы бойынша очерктер" атты еңбегінде қазақтардың XVIII ғасырдың 30-40–жылдары Ресей бодандығын қабылдауы қазақ хандықтарының пайдасына емес, Ордадағы ішкі күрестің шиеленісуіне байланысты болғанын түсіндіреді..

1943 жылы Мәскеу, Ленинград, Қазақ КСР жетекші зерттеушілер ұжымы құрастырған М.Әбдіқалықов, А. Панкратованың редакциясымен жарық көрген "Қазақ КСР тарихы" кітабы жарық көрді. Кітапта қазақ хандарының көрші мемлекеттермен сыртқы және ішкі саясаты қарастырылған.

XX ғасырдың 40-жылдарының ортасынан бастап Кеңес үкіметі орыс емес халықтардың Ресейге кіруі прогрессивті құбылыс болды деген саясат жүргізе бастады. Осы тұрғыдан алғанда "Қазақ КСР тарихының" алғашқы басылымы партиялық баспасөз беттерінде сынға ұшырады. Басты ескертулердің бірі-Қазақстанның Ресейге қосылуының прогрессивті маңыздылығын, орыс және қазақ халықтарының достығының тарихи тамырларын бағаламау болды. 1945 жылы тамызда Қазақстан КП (б) ОК "Қазақ КСР тарихын" қайта басып шығару туралы шешім қабылдады.

1949 жылы Е.Бекмахановтың "XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан" монографиясы жарық көрді. Автор айтып отырған дәуірде патшалықтың әскери-саяси бастауының және Қазақстанға тауар-ақша қатынастарының енгізілуінің әсерінен әлеуметтік қарама-қайшылықтар күрт шиеленісіп кеткенін атап өтеді. Монографияның тарихнамалық бөлімінде Е.Бекмаханов Қазақстан тарихшыларының соңғы жылдары ұсынған кейбір қате тұстарын атап өтті.

1948 жылы Е. Бекмаханов редакциялаған "XVIII ғасырдың 30-жылдары Қазақстанның Ресейге қосылуы" атты Н.Аполлованың монографиясы жарық көрді. Бұл зерттеуде автор Кіші жүз мысалында Ресейдегі қазақ жүзінің бодандығының әлеуметтік-экономикалық және ішкі саяси алғышарттарын жан-жақты қарастырады. Н. г.Апполованың кітабындағы жеке тарау XVIII ғасырдың 20-жылдары Қазақ халқының Жоңғариямен күресіне арналған, оның шиеленісуі "ұлы апат жылдарына" алып келді, бұл XVIII ғасырдың 30-жылдары Қазақстанның Ресейге қосылуының шешуші алғышарттарының бірі болды.

В. Я. Басин "XVI-XVIII ғасырлардағы орыс және қазақ хандықтары, әдебиетте кіші, орта және үлкен жүздердің Ресей бодандығы туралы пікірлер бар, оларды олар тиісінше 1731, 1740 және 1847 жылдары қабылдаған.

КСРО-ның ыдырауына және Қазақстанның егемен республиканың қалыптасуына байланысты тарихи ғылым оны объективті зерттеуге үлкен мүмкіндік алды. Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясы, тарих және этнология институты дайындаған "Қазақстан тарихында көне заманнан бүгінгі күнге дейін (очерк).

2000 жылы М.Қозыбаевтың редакциясымен басылып шыққан "Қазақстан Жаңа заманда" елеулі зерттеуі болып табылады (Томның редакциялық алқасы: Қ.Алдажұманов, М.Асылбеков, Ж.Қасымбаев, М.Қозыбаев) "XVIII-XX ғғ. Басында "тарихнама және Қазақстан тарихының дереккөздері" тарауы. Кітаптың тарихнамалық бөлімі "Ресейге қосылу немесе империя билігін мәжбүрлеп тану мәселелері" деп аталады. Онда Ә.Бөкейханов, П. Галузо, Х. Досмұхамедов, Т. Рысқұлов, Г. Ф. Дахшлейгер, Д. Дулатова, Ж. Қасымбаев, И.Ерофеева, М.Қозыбаев жұмыстары ұсынылған.

2. Әбілқайыр ханның бұртұтас қазақ әскерінің қолбасы болып сайлануы. Кіші жүзді хан ретінде XVIII ғасырдың бірінші жартысында басқарып, 1731 жылы Кіші жүздің Ресей империясына кіруін бастады.

Ең қорқынышты жоңғарлық сыртқы қатері болды. Жоңғар хандығы Шығыс Түркістан (қазіргі Батыс Қытай) аумағында 1635 жылы құрылған еді. Сондай-ақ, қазақ хандығы сияқты, көшпенді болды. Көшпелі мал шаруашылығының дамуға байланысты жайылым жерді тұрақты кеңейту керек еді. Сонымен байланысты жоңғарлардың қазақ даласында шапқыншылығы. Жоңғар хандығы Жоғары Билеушісі басқаратын, қуатты орталықтандырылған мемлекеттік, яғни, абсолютті болды, абсолютті билігі бар көшпенді монархия. Қазақ хандығында әскері милиция, ал жоңғарда тұрақты әскер болған. Сыртқы шабуылдар мен ішкі дау-дамайлардан бүлінген және жойылатын қазақ халқы сол кездегі үлкен апаттар мен қиыншылықтарды бастан кешірді.

Кіші Жүздің ханы Әбілқайыр қазақтардың жоңғарлар басқыншыларына қарсы қазақ халқының азаттық соғысын ұйымдастыру мен жүргізуге белсене араласты. 1710 жылы жазда Каракумдағы бүкіл ел жиналысында қазақ әскерлерінің қолбасшысы болып сайланды. Оның басшылығымен қазақтар Ташкент, Түркістан, Сайрам шаһарларды қорғап шықты. 1718 жылы Әбілқайыр хан, 30 мыңға жуық армияның басында Кайып ханмен бірге Аягөздегі жоңғарлармен шайқасты. Осы уақытқа дейін ол Ресейлік билік өкілдерімен алғашқы қарым-қатынастарына, сонымен қатар, Сібір губернаторларымен Жоңғарияға қарсы әскери-саяси одақ құру туралы келіссөздер жүргізу кезінде қосылды.

Әбілқайыр хан осы уақытқа дейін тәжірибелі мемлекет қайраткері және батыл әскери қолбасшы ретінде танымал болды, сондықтан 1726 жылы Ордабасыда хандардың жалпы сұлтаны, сұлтандар, би және батырлар туралы жалпы қазақ бірлескен әскерлерді басқаруға бірауыздан сеніп тапсырылды.

Бүкіл үш жүздің қазақ әскерлерінің басшысы 33 жаста болатын еді, ол жауынгерлік дайын қарулы күштерді құру және қазақ халқын жоңғарлардың басқыншыларын қудалау үшін жұмылдыруға күш салды. 1728 жылы Ұлытауда, Қарасиыр жерінде, Буланты өзенінің маңында, қазақ әскерлері шетелдік басқыншыларға қатты соққы берді. Жоңғар әскерлерінің жеңілмейтіндігі туралы миф жоққа шығарылды. Қазақ халқы өз жау болған күштерін жеңді.

1730 жылдың көктемінде Балқаш маңындағы Ит-ішпес ауданында Әбілқайыр ханның басшылығымен қазақ әскері қайтадан жоңғарларға қатты соққы берді. Жоңғар және қазақ хандығы арасындағы 100 жылдық соғыста түбегейлі өзгеріс (қазақ үшін) болды.

Сол кезде Болат ханы (Ұлы Жүздің ханы) қайтыс болады және билікке үміткерлер арасында күрес күшееді. Сол уақыттағы саяси дәстүр бойынша, ұлы сұлтан хандарының өкілі бүкіл қазақ ханы сайлануға тиіс, осыны ескере отырып, Әбулмәмбет сайланады. Кіші жүздің Әбілқайыр ханы жас сұлтандардың әулетінің өкілі болғандықтан, сайланбайды: ол қазақ әскерлерінің қолбасшысы қызметінен кетеді. Кіші жүзге өзінің әскерлермен оралады.

Көп ұзамай Ұлы Жүз Орта жүзбен бірлісіп күресуді жалғастырды, ал төрт тараптан Кіші Жүз жаудың қарсылас қоршауында - Еділ қалмақтар, Жайық орыс-қазақтары, башқұрт мен Хиуалықтар күн берген жоқ. Кіші Жүз тұрғындары қатты қорлаудан зардап шекті. Осылайша, жоңғар шабуылынан кейін қазақ хандығының ішіндегі жағдай күрделі және апатты болды. Жетісудағы бай жайылымдарынан айырылып, қазақтар материалдық және адамдық шығындарға ұшырады. Қазақстан аумағындағы ғасырлар бойы көшіп-қону жолдары енді бұзылған еді. Жоңғарлардың Қазақ ру-тайпаларының батыс және солтүстік-батыс шекараларына, Еділ мен Жайық арасындағы қоныс аудару мәселені қиындатып жіберді, Ресей субъектілері болып табылатын Жайық орыс-қазақтары мен қалмақтарымен тұрақты қақтығыстар туғызды.

Қазақ хандығының батыс шекарасында бейбітшілікке қол жеткізу қазақ билеушілерінің негізгі сыртқы саяси мақсаттарының бірі болды. Барлық күштерімізді жоңғарлармен күресуге толық ауыстыру өте қажет болды. Бұл аса маңызды жағдай Кіші жүзінің геосаяси және саяси жағдайын Әбілқайыр ханнан жаңа түсіндіруді талап еткенін атап өту керек. XVIII ғасырдың бірінші ширегінде Ресейге басшылық еткен І Петрдің кезінде солтүстік көршісімен – Ресей империясымен қарым-қатынас орнату қажет екені анық, сол кезде Ресей - Еуразия құрлығының жетекші күштерінің бірі болды. XVIII ғасырда көптеген империялық мемлекеттер құрылды: британдық, француз, австро-венгр, қытай, орыс және т.б. Бұл қатыгез уақыт кез-келген аз халықтарды ұлы державаларға бағынуға әкелді немесе жоғалып кетті (бұл кейінірек Жоңғариямен болған жағдай).

1731 жылы 10 қазанда Кіші жүздің қазақ ақсақалдарының кездесуінде Әбілқайыр хан, Бүкенбай, Есет, Құдай-Назар және тағы Кіші Жүздің 27 басқа қазақ феодалдары Ресейге ерікті түрде қосылу туралы құжатқа қол қойды. Әбілқайыр ханның осындай саяси қадамы солтүстік көршісінің әскери күштерін жоңғарға қарсы және оның көмегімен барлық қазақтарды жоңғар басқыншыларынан босату үшін саясаткердің прагматизмінен пайда

болды екен. Әрине, ол және оның жеке есептері қазақ хандығы бойынша өз хандық билігін нығайтуға да керек еді. Әбілқайыр орталықтандырылған қазақ мемлекетінің құрылуы тек қазақ халқына аман-есен өмір сүруге көмектесетінін жақсы білді. Бірақ, Ресей саясаты Кіші жүздің ханы - Әбілқайыр ханның мықты билігіне қарсы бағытталған еді.

Соған қарамастан, Әбілқайыр хан қазақтың жалпы ұлттық мүдделерінен шыққан және туған халқына тыныш және бейбіт өмір сүруді қамтамасыз етуге тырысты. Әбілқайыр ханның саяси және стратегиялық таңдауы кез-келген ірі саяси және мемлекет қайраткері үшін күрделі халықаралық саяси жағдайды уақытында қозғалту, тұтастай ақылды және конструктивті геосаясатты және тұтастай алғанда саясатты жүргізу, достар мен одақтастар табу үшін қаншалықты маңызды екендігін тағы да дәлелдейді.

1725-1727 жылдары Кіші жүз және Орта жүз қазақтарының амалсыздан солтүстікке қарай ығысуы Ресей империясына қарасты және отырықшы бірнеше халықтар мен қазақтар арасындағы жағдайды ушықтырып жібереді. Еділ қалмақтары, Жайық пен Сібір қазақтары, башқұрттар Жайық, Елек, Тобыл бойларындағы құнарлы жайлауларға иелік етуден бас тартқысы келмеді.

Ал қазақтар осы өңірлерді өздеріне заңды түрде қаратып алу үшін олармен талай рет соғысып, ресейлік кеңселермен келісім жасауға бірнеше рет талпыныс жасады. Тарихи құжаттарға қарағанда, қазақтар орыс шекарасындағы патша үкіметінің өкілдерінен Жайық, Елек, Тобылдың орта тұсы бойларында еркін көшіп жүруге, орыс бодандары — қалмақтар мен башқұрттардың, қазақтың шапқыншылығын тыюға кепілдік алуға көп әрекеттенген.

... 1726 жылғы қаңтардың 18-інде Қойбағар Көбеков бастаған, құрамында Сүгір, Едікбай, Қажыбай сынды бірнеше Кіші жүздің игі жақсылары бар қазақ делегациясы Молла Мақсұт (Максюта Юнусов) атты башқұрт көпесіне еріп Петербургке келіп, Сыртқы істер коллегиясына өтініш-хат тапсырады. Бірақ одан нәтиже болған жоқ.

Қазақ көсемдерінің мұндай қимылдары нәтиже бермегеннен кейін Әбілқайыр хан мен онымен одақтас Орта жүз билеушілері қалмақ тайшыларын Жайық жағасынан күшпен ығыстырып, қазақ жайылымдарын кеңейткісі келді.

1726 жылы Әбілқайыр хан, Орта жүз билеушісі Семеке, Барақ сұлтан, Семекенің ұлы Есім сұлтан бастаған 10 мың қазақ жасағы қалмақ тайшысы Лобжы Назаровтың ұлысына шабуыл жасады да, мұның соңы үлкен қантөгіске ұласты, «Әбілқайыр әскері Лобжы ұлысын талқандап, көптеген адамдарын қырып, әйелдері мен бала-шағаларын, малын түгел олжалап кетті» деп жазады тарихшылар. 1728 жылы еділ қалмақтарына елші жіберіліп, екі жақ татуласты да, бұл Жоңғар хандығының әскери-саяси агрессиясына күшті түгел жұмсауға мүмкіндік берді — қазақтың ту сырты тыныш еді.

... Қазақ даласының оңтүстігінде қалыптасқан қауіпті жағдай үш жүздің күллі күшінің бірігіп өте күшті, жақсы ұйымдасқан жауға қарсы тұруын талап етті.

Шамамен 1726 жылдың соңы, 1727 жылдың басында Шымкенттің батыс жағындағы Ордабасы мекенінде үш жүздің құрылтайы болды. **Бұл жиынның көсемі Әбілқайыр хан болғанына дау жоқ. Ол бұл кезде есімі мен ерлігін, кемеңгерлігін күллі қазақ даласы мойындаған тұлға еді.** Әбілқайыр күллі қазақ әскерінің бас қолбасшысы сайланды. Дәл осы сәттен бастап қазақ әскері жоңғар әскерін ығыстыра бастады.

... Жоңғарлар бірінші рет 1727 жылы Бұланты өзені бойындағы Қарасиыр деген жерде зор жеңіліске ұшырап, шайқас өткен жер «Қалмақ қырған» атанып кетті. Дәл осы шайқаста Кіші жүздің Жетіруының батыры Тайлақ пен оның жиені, Ұлы жүз батыры Саурық басқарған қолдар ерекше ерлік үлгісін көрсетті. Осы жеңістен соң қазақ халқының рухы асқақтап, өзінің күшіне деген сенімі бекіді.

... Әбілқайыр ханның, оның қолбасшыларының Бұланты жағасындағы жеңісті жалғастыра отырып, **жоңғарларды біржолата қуып тастауына** сол тұстағы өзге оқиғалар себеп болды.

1931 жылы өзінің Бірғыз өзені бойындағы ордасында А.И.Тевкелевті қабылдаған Әбілқайыр «қонтайшымен соғыстың нәтижесіне ырза еместігін... бұхарлықтармен соғысуға тура келгенін...

... қазір Хиуа мен Бұқармен татуласқанын» айтқан.

...1725 жылы қазақтардың көптеген рулары Хиуа мен Бұқарға қашып барып, сонда қалып қойған-ды. Олардың жағдайы мез емес-ті. Орта жүз батыры шақшақ Бөгенбайдың айтуынша, **«олардың ең жақсы дегенінде қара құрымнан істелген көлеңке қыларлық қана жаппа, жалғыз ат, бес-он жандық қана бар еді».**

...1727 жылдың желтоқсанында Хиуа тағында 13 жыл бойы отырған Шерғазы хан өлтірілді де, ықпалды кісілер Әбілқайырдың ағасы Тоқтамыс ханның баласы Мамай сұлтанды хан көтерді. Көп ұзамай ол аттан құлап өлді. Енді таққа Әбілқайырдың жиен-күйеуі Батыр сұлтан отырды. Ол да көп ұзамай өзіне жасалмақ болған қастандықтан қашып құтылды. Ақыры Хиуаны он жыл бойы Әбілқайырдың немере інісі Елбарыс (Жолбарыс) сұлтан биледі. Хиуамен қарым-қатынас түзелгеннен кейін Әбілқайыр басқарған қазақ қолы жоңғар майданында табысқа жете бастады...

...1728 жылдың соңғы айларынан бастап Әбілқайыр басқарған қазақ жасағы шабуылға шықты. Ұлы жүз қолы Қазықұрт тауының батыс беткейінен Орта жүз жасағы олардың солтүстік қанатынан, ал Кіші жүз әскері Қаратаудың батыс беткейінен шабуылға шықты. Ел тәуелсіздігі үшін болған осы жорықтағы қазақ жасақтарының топтарын **Әбілмәмбет, Барақ, Абылай, Бұлқайыр** сияқты Шыңғыс ұрпақтары басқарды. Ал ұрыстарда «қарадан шыққан» батырлар жетірулік Бөкенбай (табын) мен Есет (тама), қанжығалы Бөгенбай, оның аттасы шақшақ Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай, шақшақ Жәнібек, Өтеген, Тайлақ, Саурық, Малайсары сияқты әйгілі батырлар ерекше ержүректікпен көзге түсті.

...1729 жылы Балқаш көлінің оңтүстік жағалауынан 120 шақырым жердегі Аңырақайда осы соғыстағы ең ірі шайқас болды да, **Әбілқайыр әскері жеңіске жетті.**

Ұзақ жылдарға созылған соғыс эпопеясының соңғы нүктесін қойған осы шайқастағы жеңіс **Әбілқайырдың ұлы қосбасшылық дарыны, ерлігі мен батылдығын үш жүз қазақтарына паш етті.** Оның әйгілі Ақсақ Темірге әлдебір жақындығы барлығы, шексіз ерлігі мен қайраты туралы аңыздар дәл осы кезеңде дүниеге келді. Балқаштан Алакөл қолтығына қарай созылып жатқан тау сілемі Әбілқайыр-Сұңқайты, қазіргі Подгорное селосының маңындағы жазық Әбілқайыр деп аталды.

Атақты жоңғар қонтайшысы Қалдан Серенді (Галдан Церен) жеңген Әбілқайыр ханды тек Кіші жүз ғана емес, Қалмақ, Жоңғар, Хиуа, Бұхара сияқты мемлекеттердің ақсүйектері де ерекше құрметтеді, онымен жақындасуға ұмтылды. Жиырмасыншы жылдардың орта шенінен бастап **Әбілқайыр іс жүзінде күллі қазақтың толық билеушісі, аға ханы болды...**

XVIII ғасырдың отызыншы жылдарында Әбілқайырдың іс жүзінде аға хан дәрежесіне көтерілгені анық, оны Кіші және Орта жүз батырлары (Бөкенбай, Есет, Жәнібек, Құдайназар, т.т.) қолдады.

Оның күллі қазақ көсемі болғандығын тарихи құжаттар да дәлелдейді. 1730 жылдың 29 қыркүйегінде Кіші жүз ханның елшілерін Петербургке ертіп әкелген белгілі башқұрт билеушілері Алдар Есенгелдин, Таймас Шаимов, Кәдірас Муллокаевтар Сыртқы істер коллегиясына **«қазақтарда алты хан бар... тек олардың ең үлкені Әбілқайыр хан. Өзге хандар қандай істе де оны, Әбілқайырды, тыңдайды»** деп хабарлайды. Мұны елші болып барған Сейітқұл батыр мен Құтлымбет би де растайды. **«Ұлы жүз ханы Жолбарыс та, Орта жүз хандары Семекен мен Күшік те оған, Әбілқайырға, бағынады»** дейді олар. Табын Бөкенбай батыр да **«Тәуке ханнан кейін басты хан болып, ешкімнің кедергісіз өз билігін толық жүргізген осы Әбілқайыр хан»** екенін А.И.Тевкелевке айтып берген. Орта жүз ханы Семекен де **«Әбілқайыр қазақтардың басты ханы екенін»** орыс үкіметіне баяндаған.

Аталған фактілердің барлығы да «Кіші жүз билеушісінің қарсыластары оны аға хан ретінде мойындамаған, Әбілқайырдың Орта жүздік Жәдік ұрпағынан тарайтын сұлтандармен жауласуына осы себеп болған» деген пікірді толығымен теріске шығарады.

Қазақтың жақсы-жайсандарының аталмыш пікірлері ғана емес, Барақ сұлтанның, (1736 ж.) болашақ хан, сұлтан Абылайдың жазған хаттарындағы Әбілқайыр туралы пікірлері Кіші жүз ханының билігін оның жақтастары да, қарсыластары да мойындайтындығын, **үш жүз аксүйектерінің арасында оның үстемдігін мойындамайтын ешкім жоқтығын айқын көрсетеді.**

...1736 жылдың жазында Әбілқайырды Ырғыз өзені бойындағы жайлауында кездестірген ағылшын суретшісі Джон Кэстль оның «ұзын бойлы, мығым денелі, қызылшырайлы жүзінен ізгілік сәулесі шашырап тұратын, өте күшті, қуатты, садақ тартқанда ешкімнің қайраты тең келе алмастай қуат иесі» екенін айтады. Сонымен қатар, Әбілқайырдың ірі ұйымдастырушылық және қолбасшылық дарынына теңдесер адам да Қазақ даласында болмаған. Оған дәлел — оның ірі жеңістері мен үш жүздің басын қосып, жауға қарсы майдан ұйымдастыра білген кемелдігі мен кемеңгерлігі. Қалың ел қасіретке ұшырап, тоз-тоз болып бара жатқан сәтте айқын ақылы мен сабырын, ерен күш-жігерін жоғалтпай, халықты жауға қарсы тұруға батыл ұйымдастыра білген Әбілқайыр хан ғана. Сол қиын-қыстауда ірі стратегиялық, тактикалық шешімдер қабылдап, соны ерлікпен жүзеге асыра білген, сөйтіп, есендірген елдің етек-жеңін жинаған, жеңіске жеткізген — сол ғана.

Әбілқайырдың қолбасшылық дарынын ерекше атайтын патша әкімдері оның кісі сенбестей ерекше батылдығына қайран қалады.

«Аты жиі аталатын Әбілқайыр хан, — дейді Орынбор экспедициясының басшысы И.К.Кириллов, — барлық қырғыз-қайсақ хандарының ең қадірлісі хәм ақылдысы».

«Ақылы да, айласы да жеткілікті адам» дейді ол туралы А.И.Тевкелев пен П.И.Рычков.

Кіші жүз ханының өзі тұрғыластардан ақылы басым екенін оны өмір бойы жек көрумен өткен Орынбор генерал-губернаторы И.И.Неплюев те мойындайды. Ол Әбілқайыр қаза тапқаннан бір ай кейін **«қырғыз-қайсақ хандығы дейтін түк те емес, ол Әбілқайыр сияқты адам билегенде ғана күшейіп кетеді»** деп жазған...

Жиырма жыл хан тағында отырған Әбілқайыр үлкен өмір мектебінен өтіп, қазақ елімен шектес Ресей аймақтарының, ортаазиялық мемлекеттердің саудасы, әскери ісі, саяси құрылымы мен тұрмысы, мәдениеті туралы үлкен біліктілікке ие болды. Еуразия билеушілерінің көпшілігімен таныс-білістігі, өзінің жеке тәжірибесі мен тануға құштарлығы оны нағыз білгір, дана билеуші деңгейіне көтерді.

... Хан қазақ жүздерінің әскери-техникалық, институттық, технологиялық, өзге де тұрғылардан кейін қалып келе жатқандығын айқын аңғарды. Сергек ойлы, білікті қазақ көсемі Әбілқайыр хан көз алдында өтіп жатқан **құрлық картасын геосаяси тұрғыдан қайта бөлісудің** қазақ мемлекетіне қандай қатер төндіріп отырғанын айқын аңғарды.

«Менің айналамды анталаған жау қоршап тұр» деп жазады ол 1731 жылы. Дәл осындай жағдайдағы елдің жоғарғы билігінің қарапайым көшпелілерге ықтиярын жүргізерлік, ру-ру, тайпа-тайпа болып бөліне жөнелуге әзір отырған елді біріктіретін қуаты жоқтығын ол, бәлкім, **қазақ билеушілері арасында бірінші болып түсінген көсем де болар. «Біздің көзіміз тайса, халқымыз көрінгенге еріп кете береді»** деуінің себебі осында. Өз бағыныштыларының жүзге, тайпаға, бөлінушілігін аңғарған Әбілқайыр хан билігі өте күшті болмаса **«біздің ессіз жер жұрт көрінген жауға көз жұма беріліп, абыройдан айырыларын»** айтады.

... Екі бірдей орталықтандырылған, қуатты империяның ортасында жатқан елдің саяси құрылымы тек **қана қуатты автократия** боларына Әбілқайыр қатты сенді. Ол үшін билеушінің толық құқы, хан тағының қатаң мұрагерлік салты және көшпелілердің барлық әлеуметтік сатыларын түгелдей әкімшілік-әміршілдік жолмен бағындырып, билеп отыратын хан әкімшілігі аппараты қажет деп есептеді. Онысы қате емес-ті: оның елін

қоршап тұрған елдердегі билік әрқашан сондай басқару жүйесінде еді де, сонысымен де қуатты болатын.

Әбілқайырға Ресей протекторатындағы дербес билеуші **Аюке ханның үлгісі** ерекше әсер еткен-ді. Осы бір қуатты патша вассалы Атырау жағалауы мен Оңтүстік Оралда әскери табыстарға жеткенімен қоймай, түрік сұлтанымен, цин императорымен және жоңғар қонтайшысымен терезесі тең дипломатия да жүргізетін. Ресей императоры Бірінші Петр Аюкемен тікелей жүздесуді өзіне ұят санамайтын, ал 1722 жылы Персиядан Петербургке қайтып келе жатып Аюкеге оның үлкен ұлы Церен Дондукті мұрагер етемін деп уәде беріп, далалық тамырына гауһар орнатылған қынабы бар қылыш сыйлаған. «Еділ бойының билеушісінің» мұндай тәуелсіз-тәуелді жағдайы Әбілқайыр мен оның үзеңгілестерін қазақ даласындағы билікті өзгертуге итермелеп, күшті держава монархына арқа сүйеуге шақырған-ды.

...1731 жылы қазанның 6-сында хан А.И.Тевкелевке **«Біріншіден, біздің хандарда толық билік жоқ. Екіншіден, мұрагерлік те жоқ. Сол себепті, Ұлы мәртебелінің қолдауымен Аюке хан сияқты жағдайға жеткім келеді»** дейді...

Сол кездегі хан билігінің осалдығы қазақ жүздерінің өз ішіндегі алауыздық пен жікке бөлушілікке тыйым сала алмайтынын Әбілқайыр хан айқын білген, ал бірлігі жоқ елдің болашағы да бұлдыр еді. Ең көреген қазақ хандары да (Қасым, Есім, Тәуке) рубасылар алауыздығын жою үшін ежелгі заңдар жүйесін пайдалануға тырысты. Бұл хан билігінің әлсіреуі мен сепаратизмге қарсы әсерін тигізе алған жоқ.

...Әбілқайыр алдында екі жол тұрған-ды: бірі — өмір ыңғайына жығылып, қантөгіс соғыстардағы ерлік пен жігер арқылы қол жеткізген нақты биліктен айрылу, сөйтіп, **елді тағы да шашыратып алу**, екіншісі — сол билікті тарихи тұрғыда маңызды боларлық етіп күшейту, **елді мемлекетке айналдыру**. Ол екінші жолды таңдады. Ол жол қиын еді...

...Генерал-губернатор И.И.Неплюев Әбілқайырдың орыстың император әйеліне юриспруденциялық және әскери-саяси қолдау көрсету жөнінде бірнеше қайтара өтініш жасауы император тағының геостратегиялық мүдделеріне қызмет етуге ұмтылушылық еместігі туралы Сыртқы істер коллегиясына хабар айтады.

«Оның мақсаты өз халқына деген билігін күшейтіп алып, сол арқылы өз халқының қызмет етуден өзге ештеңе де емес» деп жазады орыс генерал-губернаторы. Ол қателескен жоқ-ты.

...Елді біріктіретін хан билігін күшейту арқылы Әбілқайыр арнайы әкімшілік-әміршілік құрылымдар құрып, ел шекаралары мен дала қойнауында бірнеше бекініс салдырып, сол жерлерге әскерлер орналастырғысы келді. Ол Түркістанды қайтарып алып, Ор өзенінің бойынан, Елек бойынан және көне Жанкент тұрған Сыр бойынан үш қала салдырғысы келді. **«Егер Ордан қала тұрғызсам, мен, Әбілқайыр хан, жауларымды тыныштандыра алған болар едім... Маған жауды тыншыту үшін 400 адам да жетер еді. Мен сонда қазақтардың, қарақалпақтардың өздерімен өздері қырқысатын тайпалық, рулық соғыстарын болдырмас едім».**

...Соғыс тыйылып, жағдай түзелісімен Орта жүздің Батыр сұлтаны мен оның жақтастары Әбілқайыр хан беделінің асқақтап кеткеніне қызғаныш білдіріп, оның тағынан дәмете бастады. Бөкенбай батырдың (табын) айтуынша, Әбілқайыр «күйеу баласын иттен де жек көрген, себебі «әлгі Батыр сұлтан Әбілқайырды қазақтар өлтіріп тастаса, орнына хан болар едім деп жүр». Есесіне Әбілқайырды ықпалды батырлар жақтады. **«оны, Әбілқайыр ханды, солар көздің қарашығындай сақтап, оның орнына Батыр сұлтанды отырғызу жайлы сандырақты естігілері келмей отыр»...**

...Кіші жүз ханының орыс император әйелінің қамқорлығына қырық мың қазақтарымен кіремін деген өтінішін император сарайы жайлы оқиға деп есептеді де, қазақ елшілігін патша ақсүйектері жақсы қабылдады.

Әбілқайыр ұсынысына 1731 жылғы наурыздың 14-інде Министрлер кабинеті қанағат бұрыштамасын соқты.

Дегенмен Қазақ елінің Ресей бодандығына сұрануына орыс тәжінің аса сақтықпен, сенімсіздікпен қарағаны тарихи құжаттардан белгілі болып отыр.

Патша министрлері қазақ елшілерінің Кіші жүз ханы императорға берілгендік кепілі ретінде аманат беруге және жасақ төлеуге әзір екендігін баяндағанына сенбеді, бірақ оның өтінішін қанағаттандыру керек деп шешті. Ресей жағы бұл қазақтардың орыс бодандарына шабуылы тыйылуына, елдің оңтүстік-шығыс шекарасында тыныштық орнауына, сауда керуендерінің тоналмауына қазақ сұлтандары мен ақсақалдары кепіл боларына, Ресейдің беделі өсеріне себеп боларына сенді.

...Сонымен қатар, Анна Иоанновнаның министрлері Әбілқайыр өтінішін аяқасты ету императрицаға деген башқұрттар сенімін де селдіретеді деп ойлаған-ды...

Әбілқайырдың патшаға ант беруі қазақ даласын қозғалысқа келтірді. 1733 жылы Ұлы жүздің бес беделді кісілері-Төле би, Қодар би, Хангелді би, Сатай батыр, Бөлек батыр Анна Иоанновнадан орыс бодандығын сұрады.

...1733-1735 жылдары оңтүстік қазақтары жоңғарға бағыныштылықтан үш жылға ғана азаттық алып, тәуелсіздігін қайтадан жоғалтқан-ды. 1735 жылы Қалдан Серен үстемдігін қайта орнатты. Жолбарыс хан Тевкелевтің Батыс Қазақстанға келіп жатқанын естіп, Қонай мырза мен Сырымбетті Кіші жүзге елші етіп аттандырды. Ресей бодандығын сұрады. Көп ұзамай Жолбарыс қайтыс болды да (оны Ташкент қожалары мешітте өлтіріп кетті). **Ұлы жүз жоңғар езгісінде қала берді...**

...Қазақ бағыныштылығы ресми құжаттар қабылданған кезде сателлиттік-вассалдық тұрғыда еді. Кіші және Орта жүз билеушілерінің көздеген бодандық ол кезде **қазақтарға қамқорлық туғызу** тұрғысындағы мақсатты ғана көздеді.

Әйтсе де, патша үкіметі бұл бодандықты толық бағыныштылыққа айналдыруға тырысып бақты. Ресей империясы қазақ жұртшылығын күштеп билеуге көше бастады...

... Жайықтың орта тұсы мен жоғарғы жағындағы өзен жағалауындағы алқаптар Анна Иоанновнаның үкіметі қабылдаған құжаттар бойынша қазақтарға тиісті еді. Кіші жүздің билеушілері 50-130 жыл бойына осы құжатқа сүйеніп, Орынбор әкімшілігімен айтысып келді.

...Әбілқайырдың жетістігі қазақтарға Жайық бойындағы терістіктегі **территорияларды алып беріп, қазақ жерін кеңейткендігінде**. Кейінгі үш-төрт ұрпақ осыны мақтан етіп жүрді. 1748 жылы әйгілі қазақ биі Қазыбек Келдібекұлы Кіші жүз бен Орта жүз құрылтайында Әбілқайырды «**қазақтың ең текті ханы**» деп атап, оның «**орданың жерін кеңейткенін**» айтса, Жайылхан би «**Әбілқайыр жеті жұрттың бәріне өзі жауап бере білді, халықтың қамын қапысыз ойлады**» деп мадақтаған... Ал Тілеуберген би «**Біздің осы жайлауларда бабаларымыз ноғайлықтар көшіп жүрген, бастары піспеген соң олар жерден айырылып қалған. Біз бұл жерге Әбілқайырдың арқасында ғана қайта көшіп келдік**» дейді.

А.И.Тевкелев «**Күллі қырғыз-қайсақ халқының едәуір бөлігі Әбілқайырды патша бодандығы қабылдағаны үшін ұнатпай қалғаны рас. Ал жағдайлары жақсарғанын көрген соң оны ерекше құрметтеп, сыйлайтын болды**» деп жазады.

...1734 жылғы маусымның 15-інде И.К.Кириллов пен А.И.Тевкелев жасақтап, басқарған Орынбор экспедициясы Петербургтен шығып, екі аптадан соң Ор жағасына келді. Олармен бірге император сарайында жүрген Әбілқайыр елшілігі де отанына оралды. Бұл башқұрттардың төрт даруғаны (аймақ) қамтыған көтерілісін тіпті күшейтіп жіберді. И.К.Кириллов соған қарамастан істі бастап кетті де, 1735 жылғы тамыздың 12-сінде «**Жайыққа Ор келіп құятын сағада отыз зеңбіректен үш рет оқ атқыздырып, тоғыз мұнаралы қамалдың іргетасы қаланды**».

Орынбор іргетасын кетеру салтанатына башқұрттар, уфалық мешірлер, қазақтар мен тәшкенттік саудагерлері бар көп халық қатысты. Бұл салтанатта Әбілқайырдың он үш жасар ұлы Ералы, немере інісі Нияз сұлтан, басқа да қазақ ақсақалдары болды. И.К.Кириллов Нияз сұлтаннан Әбілқайырға хат жіберіп, келер көктемде Орынборға келуін өтінеді. Башқұрт көтерілісі күшейіп бара жатқан соң орыс экспедициясы Орскіні

тастап шығып, Самара қалашығына келді. Қамалда әскери горнизон, құрылысшылар және аманат ретінде қасында бірнеше қазақ басшылары бар Ералы сұлтан қалды. Орыс қамалдары жедел салына бастады... 1736 жылғы маусымның 21-інде Әбілқайыр ханның жазғы ордасына ағылшын суретшісі Джон Кэстль келді.

...Әйгілі қазақ батыры Жәнібек 1742 жылғы тамыздың 26-сында И.И. Неплюевке: «Барлық қазақтардың бодандықтың пайдасын сезінбеуі мүмкін емес, шекпені жоқтың иығына қос шекпен жабылды, жалғыз шекпені бары тіпті байыды. Өзіне қажет нәрсеге қазақтар қарық боп қалды» деп жазды. Әбілқайырдың өзі Сыртқы істер коллегиясына «Жайық бойында бұрын қамал жоқ еді, мұнда сауда да жоқ-ты. Қазір қырғыз-қайсақтар саудасын жасап тұр. Шөбі шүйгін, суы тұнық, Жайықтың бойы бізге берілді, мен бұл үшін мың мәрте ырзамын» дейді.

... Әбілқайыр өз арманының орындаларына, күллі қазақты біріктіріп, сол заманға лайық мемлекет құрарына сенді.

1736 жылы Башқұртстанда көтеріліс күшейді де, Әбілқайыр орыс әскеріне көмектесемін деген сылтаумен башқұрт жайлауына келіп башқұрт ханының тағына үшінші ұлы Қожахметті отырғызуға талапталды. Орынбор экспедициясының бастығы В.Н.Татищев Әбілқайырдың жоспарын біле қойды да, онымен нәзік дипломатиялық ойын жүргізе бастады. Ханға көмегі үшін алғыс айтып, орыс тағына адалдығы үшін 100 сомның сыйлығын беріп, сұраусыз келген қаһарлы қонақты **Ноғай даруғасынан Ырғызға** қайтуға көндірді.

Келер жылы Әбілқайыр бұлғақ басталып жатқан Башқұрт еліне қайта келіп, Ноғай даруғасына қоныстанды. Ол ұлт-азаттық көтерілісінің көсемдерінің өтінішіне орай келіп еді. Сол жерде беделді башқұрт батырларының бірінің қызына үйленді.

1738 жылғы сәуірде башқұрт әскерін бастаған Әбілқайыр Орск маңына келіп, бейбіт башқұрттарды тұтқындап, қалаға кірді. Майор Борис Останков ханның бұл қылығына қарсылық көрсеткісі келгенде хан қылышын суырып алып: «Қала менікі, мен үшін салған қала, ал тілімді алмағанның басын аламын» депті.

...Ханның бұл қылығынан қатты сескенген В.Н.Татищев Б.Останковқа ханға еріп жүрген башқұрттарды тұтқындауға ордер береді. Әбілқайырды шамдандырмас үшін майор оларды қате тұтқындаған, оны жазалаймын деп ханға хат жолдайды. Өзі император әйелге: «**Әбілқайыр хан антты бұзғанымен, мен бұлардың ақымақ жабайылығын көріп отырсам да, басқа хандар мен сұлтандарды үркітіп алмас үшін бұларды еркелете ұстап, кінәларын ақырындап ұқтырсам деп отырмын**» деген хабар жібереді. Патша үкіметі мұндай жұмсақтықты қолдамайды. Татищевке «бүкіл әскеріңмен Орынборға жетуге асық» деген нұсқау келеді.

1738 жылғы тамыздың 3-інде Әбілқайыр хан мен қазақ ақсүйектерінің Ресей бодандығын қабылдауына арналған салтанат болды. Орыс басшылары осы салтанаттың айбары мен сәні арқылы ханға көрсетілген ерекше құрмет арқылы Ресей тәжінің айбаты мен беделін, қазақтар үшін империя боданы болудың артықшылығын дәлелдеуге жанын салды. ... «Адам өз ғұмырында артына ұрпақ қана қалдырады, бірақ малдың да соңында төл қалады ғой, ал абырой мен адал даңқ өлмейді, сол себепті мен өз ісімнің тарихта қаларына ғана қуанамын» — дейді Әбілқайыр хан. ...Тарих соны растады.

3. Абылай сұлтанның дипломатиялық өнері. Абылай төре тұқымынан, өз аты Әбілмансұр. Ол 1711 жылы дүниеге келеді. Жас кезінде көп қиыншылық, жоқшылық көрген. Төле бидің малын баққан. Абылайдың қазақ халқының тәуелсіздігі үшін қажырлы күрескерлік қасиеті, ерлігі 1729 жылы Аңырақайда жоңғарларға қарсы соғыста айқын көрінеді. Жоңғарлармен шешуші шайқас жүріліп жатқан кезде “Абылайлап” жауға шауып ерлік жасайды. Осыдан былай ол “Абылай” деп аталып кетеді.

Абылай ханның бүкіл ішкі және сыртқы саяси қызметі бір орталықтан басқарылатын әрі тәуелсіз мемлекет құруға бағытталды. Ол шексіз билікке ие болды, оны халық қолдады. Ш.Уәлиханов былай деп жазады: «*Абылай айрықша қасиеті бар киелі, керемет*

құдірет иесі болып саналады. Ешбір ханның Абылайдай шексіз билікке қолы жеткен жоқ».

1771 жылы аға хан Әбілмәмбет өлгеннен кейін, Абылай Қазақ хандығының бас ханы болды. Осы қадаммен ол, әрине Ресей империясының мүддесіне мүлдем сәйкес келмейтін Тәуке хан дәуіріндегі біртұтас Қазақ хандығының қалпына келуін жариялады. Сондықтан Абылай ұлы Тоғым сұлтан арқылы Ресей патшасына арнайы хат жолдайды: *«Менің аталас туыстарым Әбілқайыр мен Әбілмәмбет хандар өмірден өтті. Олардың ізін басқан маған хандық кез келді. Олар қайтыс болғаннан кейін қазақтың үш жүзі – Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүздің хандары мен сұтандары, Ташкент пен Түркістан аймағының үлкен-кішісі тілек қосып»,* деп әрі қарай ол Түркістан қаласындағы Әзірет Сұлтан іргесінде хан сайлауының рәсімін өтіп, бас ханы лауазымына заңды түрде бекітілуін өткендігін хабарлайды: *«Мені қазақтың үш Алашының ханы етіп, ақ киізге көтерді».* Абылай үлкен саясатта ұлт мүддесін бәрінен жоғары қойды. Ұлы Абылайдың салиқалы және көреген сыртқы саясаты Қазақ хандығының аумағына бөтен елдің қол сұғылмауын қамтамасыз етуге бағытталған. Ол ең алдымен Ресей мен Қытай империяларының арасында орналасқан Қазақ елінің геосаяси жағдайына икемделген саясат жүргізді. Абылай өз иеліктерінде екі алып мемлекеттің ықпалы күшеюіне жол бермей, олармен барынша ымырашылдықта болуға тырысты. Қазақ мемлекетін шығыстағы және солтүстіктегі көршілерден оқшау ұстаудың амалы өте қажет еді. Бұл туралы Абылайдың шөбересі, танымал ғалым, ағартушы Шоқан Уәлиханов былай жазады: *«Абылай өз балаларына ақыл айтқанда Қытаймен жақындаса түсуге кеңес беріп, Ресеймен келісімді сақтау керек деп тапсырды. Оның ойынша, қытайлар хан билігі үшін ешқашан қатерлі емес, ал орыс үкіметі болса жергілікті билікке ең күшті бәсекелес».*

Абылай хан екі алып империяның арасында билік құрғандықтан Ресеймен байланысқа көп көңіл бөлуді дұрыс көрді. Алайда патшалы Ресейдің отарлау саясатының тереңдей түсуі оған шығыс көршісімен жақындасуды таңдатып отырды. Шынында да, Қытай Қазақ хандығына қатысты хан билігін жою немесе әлсірету үшін белсенді әрекеттер жасаған жоқ. Тіпті 1767 жылы Қытай өкімет билігі қазақтарға бұрынғы Жоңғар аумағының бір бөлігіне көшіп-қонып жүруіне рұқсат берді. Қазақтар ол жайылымдарды пайданғаны үшін ақы төлеуге тиісті болды.

Абылай өзінің билігі кезінде Орынборға аманаттарды жіберуді ашық елеген де жоқ және солтүстік көршісінің өкілдерімен Орынборға барып кездесуден де бас тартты. Реті келгенде түрлі сылтаулар тауып орыс елшілерін дұрыс қабылдамай қайтарып жіберген. Абылайды аманатқа балаларын алу үшін Орынборға талай рет шақырып келтіре алмаған соң, патша үкіметі билеп-төстеуші қуатты ханымен байланысын жоғалтып алғысы келмей санасатын болады.

Қазақ хандығының билігін нығайту үшін ол өзінің серіктерістеріне сүйенді, оның ішінде Ертіс өңіріндегі қазақтардың билеушісі Сұлтанмәмет Сұлтанның орны ерекше болды. Сұлтан Абылайдың бұйрығымен жоңғар шапқыншылығы кезеңінде қыпшақ ұлысынан 7 мың және Солтүстік-Шығыс Қазақстан өңірінен 50 мың қол жинап, шайқасқа аттандырған. Абылаймен бірге Сұлтанмәмет сұлтан және оның ұлдары жоңғар, қалмақ, қырғыз соғыстарына қатысты. Ғасырға созылған соғыста Абылай басшылығымен қазақ қолдары жоңғарларды ойсырата жеңеді.

1771 жылғы 29 мамырда Сұлтанмәмет өзі 50 мың қолдан тұратын әскер жасақтап, Абылаймен бірлесіп еділ қалмақтарына қарсы аттанатыны туралы Сібір корпусының командирі, генерал-майор С.К.Станиславскийге хат жіберді.

Абылай мен Сұлтанмәмет ұзақ келіссөздер мен дипломатиялық шеберліктер арқылы Ертістің оң жағалауын қазақ халқына қайтара алды. Абылай өзінің әрі туысы әрі ертістік одақтасы қарамағындағы бүлік шығарған қыпшақтарымен бірнеше рет барып татуластырып келген болатын. Осы туралы 1772 жылы 29 қарашада Петропавл бекінісінің генерал-майор С.Станиславский Сібір корпусының генерал-поручигі И.Деконлонгке

былай хабарлайды: *«Абылай сұлтан Сұлтанмәмет сұлтанға кетті... Сұлтанмәметтің қыпшақтармен ұрыстарын тоқтатып, оларды жарастыру үшін».*

Абылай жас кезінде Орта жүздің ханы Әбілмамбеттің жанында кеңесші сұлтан ретінде Орта жүз хандығының ішкі, сыртқы саясатын айқындауға, оны жүзеге асыруда үлкен рөл атқарады. Ол өзінің қабілеттілігінің арқасында ханмен бірдей дәрежеде болады. Сондықтан да жекелеген тарихшылар Абылайды орта жүзге 40 жыл хан болды деп есептейді. 1771 жылы Әбілмамбет хан қайтыс болған соң Орта жүздің игі жақсылары Абылайды Әзірет Сұлтан мешітінде ақ киізге көтеріп хан сайлайды. Орта жүз бен Ұлы жүздегі жағдай аз уақыт тұрақтанғаннан кейін XVIII ғасырдың 40 жылдардың аяғына қарай тағыда шиеленісе бастады. Қонтайшы Галдан Церен қайтыс болған соң Жоңғарияда орын алған өзара қырқыс құдыретті державаның әлсіреуіне және бүкіл аумақтағы саяси жағдайды өзгертті. Осы жағдайды пайдаланған қазақ даласының билеушілері Жоңғар мемлекетінің ісіне араласа бастады. Орта жүз бен Орта жүздің ханы Әбілмамбет болғанымен, нақты билік сұлтан Абылайдың қолына жинақтала берді. Ол жоңғар қазақ соғысы кезінде батырлар мен билердің үлкен қолдауына сүйенетін.

Үмбетей жырау Богенбай батырдың қайтыс болғанда оны жоқтауға арналған толғауында Шарышты жеңгеннен кейін Абылай хан болды дейді.

Абылайдың замандасы Тәтіқара жырау да оның Орта жүзге хан болғанын растайды.

Бұқар жырау «Құбылып шыққан бәйшешек» деген толғауында Абылай жиырма бес жасында таққа отырды дейді.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев «Абылай ханның дәуірі» деген туындысында Абылайдың Көкшетауда 48 жыл хан болғанын айтады. Міржақып Дулатов өзінің «Абылай» деген еңбегінде де осылай жазылған.

Шәкәрім өзінің «Уәлибақының ұрпағы» деген еңбегінде Шарышпен жекпе жектен кейін Абылайдың Әбілмамбет ханның үйіне шақырылғанын жазады. Әбілмамбет ханның ұсынуымен Абылай Шақшақ Жәнібектің батасын алып, хан деп жарияланады. Оның жорамалдауы бойынша, бұл шамамен 1735 ж болған.

Қазақ деректемелерінде Абылайдың билікке келуі осылай баяндалады. Қалай дегенде де Абылай 30 жылдардың аяғынан бастап елдің саяси өмірінде тағдырлы соғыс және бейбітшілік проблемаларын шешкен көрнекті тұлғаға айналды. Сол арқылы Абылай бүкіл күш қайратын жоғарғы билікті нығайтуға және Қазақ хандығын ұзаққа созылған саяси дағдарыстан шығаруға бағыттады.

Жоңғар мемлекетінің құлауы аймақтағы саяси жағдайды түбірінен өзгертті.

Цин императоры 1756 ж көктемінде Абылайға Әмірсананы (жоңғ. Давацидің жиені) ұстап беруді талап етіп хат жолдайды. «Өздеріңе келешекте төнетін қасірет туралы мықтап ойланыңыздар, сонан соң өкінесіңдер, бірақ кеш болады», деп қорқытты император қазақтарды.

1756 ж. Дардана генерал басқарған Цин армиясы басып кіріп Шаған Оба ауданында үлкен шайқас болады. Бұл шайқаста қазақтар батысқа шегінеді. Келесі шайқас Қарқаралы тауларында өтеді. Бұл шайқаста қытайлардың жеңісімен аяқталды. 500 адам өлтіріліп, 11 адам тұтқынға түседі. 1756 жылдың қазан айында Баян ауылды батысында Бөгенбай басқарған әскер цин армиясына үлкен соққы береді. Бұл жерді қазақтар «Шүршіт қырылған» деп атап кеткен.

Осы жылы қыс ерте түскендіктен әбден әбіржіген қытай әскерлері шегінеді. «Қысты бұл арада өткізу мүмкін емес...» деп баяндады Дардана императорға. 1757 ж. Абылай Жоңғарияны қалпына келтіру үшін күрестің келешегі жоқ екенін түсінді. 1757 жылдың қыркүйегінде Цин империясына Ханжігер мен Өміртай батаған елшілік жіберіп кешірім сұрады. Сонымен бірге Тарбағатайды өздерінің заңды қоныстары деп жариялап, оны қазақтарға беруді талап етті.

Біздің құжаттардан көріп отырғанымыздай Абылай өзінің қытайға бодандығын іс жүзінде мойындаған жоқ, ал бітім жасалды. Сонымен қазақ елшіліктері 1757 ж -

Тарбағатайға, 1759 ж.- Ертістің жоғарғы ағысындағы жерлерге, 1760 ж. - Іленің жоғарғы ағысына өз құқықтарының танылуына қол жеткізді.

Цин агрессиясына тойтарыс беру және Қазақстанның Шығысындағы жерлерді қайтарылуы Орта жүзде ғана емес, барлық қазақ халқының алдында Абылай сұлтанның билігін нығайтты.

1752 жылы Барақ сұлтан қайтыс болғаннан кейін ол іс жүзінде қазақ жерлеріндегі бірден бір толық құқылы билеушіге айналды.

Әбілмәмбет Абылайсыз бірде бір елеулі шешім қабылдамайтын, тіпті оларды ықпалды сұлтанға тапсыра салатын. Мәселен, 1763 ж. Орталық Азия елдерінің циндерге қарсы одағына қосылуға шақырып, өзіне жолдаған хатты ол Абылайға жіберген.

Жоңғария құлағаннан кейін қазақтар да, қырғыздар да көз тіккен Жетісу жайылымдары дауға айналды. Елуінші жылдың аяғында бұл жерлерге Ұлы жүздің қауымдары берік орнығып алған еді, алайда алпысыншы жылдың басында жер дауы соғысқа айналды. 1760 жылы қырғыздар дулат пен қоңырат руларының қоныстарына шабуыл жасады. Бұған жауап ретінде Абылай әскер жинап сол жылы талас қырғыздарын жеңіліске ұшыратты. 1765 жылы қырғыздар найман ауылдарын күйзелтті. Осы жылы Абылай отыз мың әскермен қырғыздарды тағы да талқандады. Бұл жорық Ш.Уәлиханов жазып алған атақты «Абылай туралы жырда» жырланған. Қазақтардың жеңіске жеткеніне қарамастан, 60 жыл жанжал шешілген жоқ. Бұған Қазақстанның халықаралық аренадағы күрделі жағдайын, қытайлардың басып кіру қаупінің сақталуы, сондай ақ күшейіп келе жатқан Қоқан мемлекеті тарапынан қауіп тууы себеп болған еді.

60 ж. аяғына қарай Абылай сұлтан Қазақстанның көпшілік бөлігінде жоғарғы билікті нығайтып алды. Батыр хан мен Ералы сұлтан оның одақтастары еді, тіпті Нұралы хан да онымен санасуға мәжбүр болды. Әбден қартайған Әбілмәмбет ресми түрде жоғарғы билеушісі болып қалғанымен, сол кезеңнің өзінде ақ Абылай ресми хат алысқанда хан деп атала бастайды. Әбілмәмбет қайтыс болғаннан кейін ғана Абылай 1771 жылы жалпы қазақ ханы болып жарияланады. Бұл біртұтас тәуелсіз Қазақ хандығын сақтауға жасалған соңғы әрекет еді.

XVIII ғ. 60 ж. аяғына қарай Қазақ мемлекеті Абылайдың белсенді сыртқы және ішкі саяси қызметі арасында біршама мықты әрі біртұтас мемлекетке айналды.

1771 жылы Абылайды жалпы қазақ ханы етіп сайлау үшін жағдай жасалды. 1771 ж. күзінде ұзақ уақыт бойы ақылдасқаннан кейін барлық үш жүз өкілдері жаңа ханды сайлау үшін хандықтың ежелгі астанасы Түркістан қаласына келді. Абылайға ықпалды жырау Бұқар Қалқаманұлы, Әбілпейіз және Болат сұлтандар, Нұралы ханды қоспағанда, Кіші жүз қазақтарының билеушілері, Орта жүз бен Ұлы жүздің өкілдері сөзсіз қолдау көрсетті. Халық көп жиналған кезде қазақ дәстүрі бойынша Абылай ақ киізге көтеріп, үш жүздің ханы болып жарияланды. А.И.Левшиннің айтқанындай, ол «оған торғауыттарды жеңуі арқылы және Әбілмәмбет қайтыс болғаннан кейін, барлық қырғыз қазақ ордалардың ғана емес, түркістандықтар мен ташкенттіктердің де сайлауы арқылы ие болды. Сөйтіп Абылай Қазақ хандығының бірлігін қалпына келтіре алды».

Абылайдың сыртқы саясаты икемділігімен және ымырашылдығымен сипатталады. Оның Ресей мен Қытай сияқты күшті мемлекеттермен қатынастарының Орта Азия мемлекеттерімен қатынастарынан едәуір айырмашылығы болды. Отаршыл империялардың күш қуатын өте жақсы ұғынған хан, бір жағынан, Ресей протекторатын танудан бас тартпай, екінші жағынан, өз иеліктерінде екі державаның да ықпалы күшеюіне жол бермей, олармен қатынастарда барынша икемділдік көрсетуге тырысты.

«Қазақтар әуел бастан ақ екі жақтлықты ұстанды, — деді Цин императоры өзінің 1779 ж жарлығында, —...Абылай бізге бағынған кезде Ресей Абылайдың өз боданы екенін, сондықтан біздің оны өз бодандығымызға қабылдамауымыз керек екенін мәлімдеп, наразылық жіберді. Біз сонда былай деп жауап қайтардық: «Сіздер Абылайды өз адамымыз дейсіздер. Егер сіздер оны жақсылап басқарсаңыздар, ол ешбір жағдайда бізге бағынуға өтпеген болар еді. Ал сіздер, орыстар, бұған қалай кедергі жасай аласыздар?»

Абылай қытайдың өкімет орындарын өзінің адалдығына үнемі иландырып отырды. Хан өз иеліктерін агрессияшыл көршілерін осылайша қауіпсіздендіріп қана қоймай, жекелеген пайда келтіруге де тырысты.

Ресейдің өкімет орындары Абылай ханды өзінің ықпал өрісінде ұстауға ұмтылды, сондықтан да 1777 жылы жазбаша өтініш жасаған жағдайда оның хан атағын тануға әзір екенін ресми түрде хабарлады. Мұндай дипломатиялық қадам өзінің сыртқы саяси аренадағы беделін нығайта түсетінін түсінген Абылай Петербургке өзінің баласы Тоғым бастаған елшілік жібереді.

1778 жылы ғана II Екатерина оны хан деп және Орта жүздің ғана ханы деп бекіту туралы грамотаға қол қойды, оның Кіші жүз бен Ұлы жүзге билігін танығысы келмеді. Бұған ызаланған Абылай Орынборда, Троицкіде, тіпті Петропавлда да ант беруден бас тартты. Отаршылдық өкімет орындары хан ордасына шенеунік жіберуге де келісті, алайда хан «мен өз дәрежемде халықтың сайлауымен әлдеқашан ақ бекітілгенмін» деп мәлімдеп, ант беруден үзілді—кесілді бас тартты. Ханға ықпалын мүлдем жоғалтудан қорқып, Ресейдің өкімет орындары 1779 жылы оған 300 сом және 200 пұт ұн мөлшерінде жыл сайынғы жалақы тағайындады.

Абылайдың оңтүстігіндегі көршілермен қатнастары басқаша болды. Абылайдың күш салуы арқасында қайтадан қазақ аймағына айналған Жетісуда қырғыздармен қақтығыстары жалғаса берді және Абылай оларға қарсы жорықтар жасап тұрды. 1774 және 1779 ж сондай ақ жорықтар жасалды. Соңғысы қырғыз руларының бір бөлігінің Қазақ хандығына бағынуына жеткізді. Ташкент пен Ходжентпен соғыста Сайрам, Шымкент, Созақ және Ташкент қазақтарға қайтарылды. Сонымен Абылай ханның ХҮІІІ ғ. жетпісінші жылдарындағы сыртқы саяси қызметі Қазақ мемлекетінің бірлігін уақытша қалпына келтіруге, оның халықаралық аренадағы жағдайының нығаюына жеткізді.

Абылай көреген саясатшы және шебер дипломат өзіне ергендердің сүйіспеншілігіне және қарсыластарының құрметіне лайық бола білді. Текті әулеттен шыққанына қарамастан, балалық шағында оның бақташы да, түйеші де болуына жоңғарларға қарсы соғысқа қатардағы жасақ ретінде қатысуына және шайқаста батыр атағын алуға тура келді. Абылай мұсылманша жақсы сауатты болды, оқып, жаза білді. Ол сирек кездесетін саясатшы, тамаша қолбасшы және дипломат болды. 1781 жылы шамамен 70 жасында Абылай Ташкенттен Түркістанға келе жатқанда дүние салып, Қожа Ахмет Иасауи кесенесіне жерленді.

Абылайдың бүкіл қазақтың ханы ретінде ұстанған ішкі саясаты шетел басқыншыларына қарсы бүкіл қазақ халқының басын біріктіруге байланысты болды. Ол Тәуке хан бастаған сұлтандардан, ру басшыларының жеке даралығына қарсы күрес жүргізіп едәуір нәтижелерге қол жеткізеді.

Абылай ханның сыртқы саясаты Ресей, Жоңғар, Өін империясының Қазақстандағы саясатына сай жүрілді. Абылайхан Ресей тағына хан ретінде ант бермегенімен онан алыстап кетпеді де, бодандыққа байланысты Ресейдің жүргізген саясатын жүзеге асырмады. Абылай хан Өін империясының да бодандығын мойындады. Ол Ресей мен Қытайға бодандықты қазақ халқының мүддесі үшін пайдаланды, қазақ халқының мүддесіне қайшы қадамға бармады. Бұл саясат нәтиже берді.

Абылай ханның сырт саясатындағы маңызды бағыты жоңғарларға байланысты болды. Абылай елуінші жылдары қазақ жерлеріне қоныс тепкен жоңғарларды оңтүстік өлкеден қуу соғысын ұйымдастырды. Қытай армиясының шапқыншылығынан жоңғар мемлекеті әлсіреген кезде Абылай хан жоңғар хунтайшыларының азаттық қозғалысын қолдап жоңғар ісіне араласты.

4. ХҮІІІ ғасырдың соңындағы Қазақстан және Орта Азия мемлекеттері. Ресей империясының Орталық Азияны жаулауы—бұл жерді Ресейге қосу мақсатында Ресей империясының Орталық Азияға экспансиясы. Бұл орыс әскерінің ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Орта Азия хандықтары мен тайпаларына қарсы бірқатар әскери

жорықтары. 1840 жылдардағы Қазақстанды түпкілікті қосып алғаннан кейін және қазақ жүздері жойылған соң, «Ұлы ойын» шеңберінде, Ұлыбританиямен қарсыласу барысында аймақта үстемдік ету үшін Қоқан мен Хиуа, сонымен қатар, Бұхара әмірлігі сияқты хандықтарға қарсы бірқатар әскери жорықтардан кейін өзіне қосып алды. Қоқан хандығы жойылып, Хиуа хандығы мен Бұхара әмірлігі талқандалып, Ресей империясының боданына айналды. Сонымен қатар, Түрікменстан, Памир және басқа аймақтар қосылды, нәтижесінде Ресейдің шекаралары Ауғанстанға және Ұлыбританияның тікелей ықпал ететін жерлеріне дейін кеңейді. 1890 жылдарға қарай Орта Азияның (Түркістан) қосылуы аяқталды.

XIX ғасырдың 20-жылдары Ресей Орта жүз бен Кіші жүзде хандық билікті жойып, Ресейлік басқару жүйесін енгізгенімен, Ұлы жүз мәселесіне әлі де көңіл бөле қоймаған болатын. Жалпы, XIX ғ. 30-жылдарына дейін Ресей империясының “үлкен саясатынан” Орта Азия мәселесі де тыс қалды. Ресей ол тұста негізінен Түркия мен оның иеліктеріне көп көңіл бөлді.

Ағылшын-орыс бақталастығында бұл үрдістердің белсенділігі арта түсті. Ресейдің Таяу Шығыстағы жетістіктері Англия қарсылығының күшеюіне әкелді. 1841 жылы Лондон конвенциясы Ресейдің Таяу Шығыс мәселесіндегі ірі дипломатиялық жеңілісі болды. Орта Азия мен Қазақстан біртіндеп ағылшын-орыс бақталастығының негізгі аймақтарының біріне айналды. Қазақстанның стратегиялық аймақ ретінде Орта Азия хандықтары мен Ресей және Қытай аралығында орналасуын патша әкімшілігі жақсы түсінді. Қазақстандағы өз ұстанымын нығайту үшін түрлі шаралар қарастыра бастады. Ресей Сыртқы Істер министрлігінің Азия департаментінің ұсынысымен XIX ғ. 30-жылдары Қоқан хандығына Н.Г.Потанин, Бұхар әмірлігіне П.И.Демезон мен И.В.Виткевич, Е.П.Ковалевский, Хиуаға Г.И.Данилевский бастаған дипломатиялық миссиялар жіберді. Бұл сапарлардың барысында Ресей Хиуа және Бұхарамен орыс-азия сауда мәселелері бойынша бірқатар келісімдерге қол жеткізіп, Орта Азия хандықтарының ішкі жағдайы мен Хиуа хандығының Сырдария бойындағы қазақтарға қатысты саясаты туралы бірқатар мәліметтер алып қайтты.

30-жылдардың аяғы мен 40-жылдардың басында патша үкіметі хиуалықтардың шекаралық аймақтардағы күш көрсету және тонаушылық әрекеттерін тоқтату, хиуалықтардың қолындағы орыс тұтқындарын босату, Хиуаның орыс-қазақ қатынастарына араласуын бейтараптандыру үшін Хиуаға әскери экспедиция ұйымдастыру туралы декларациясын жариялады. Ресейдің мұндай ресми мәлімдеме жасауына Англияның Орта Шығыстағы саяси ықпалын нығайту қаупінің күшеюі себеп болды. 1839 жылы қараша айының ортасында Орынбор губернаторы В.А.Перовский 12 зеңбірек, 4 мың жаяу әскер және 10 мың түйеге артқан жүгімен Хиуаға қарсы жорығын бастады. Қатты суық пен боранның салдарынан Перовский 2 мың түйесінен айырылып, үлкен шығынмен Ембі бекінісіне дейін ғана жете алды. 1840 жылы 1 ақпанда тағы да 5 мың түйе азық-түлікпен басқа да құрал-жабдықтарын жоғалтып Ақбұлаққа жетті. Ақпан айының ортасында Орынборға кері қайтты. Бірақ, жағдайдың бұлай шиеленісуіне қарамастан Хиуа жорықтың қайталануынан қауіптеніп Ресейге 124 орыс тұтқынын қайтарды және Петербургке елшілік жіберді. Орыс билігін мойындамаған қазақтарды бағындыруға және Орта Азия хандықтарының шекарасына орыс әскерін жақындату мақсатында Ресей Сырдарияның төменгі ағысының бойына әскери бекіністер сала бастады. 1847 жылы Райым бекінісі, 1848 жылы Қазалы форты салынды. Жаңа бекіністердің салынуы орыс әскерлеріне біртіндеп Сырдарияны бойлап жоғары жылжуға және қоқандықтардың ірі бекіністерінің бірі Ақмешітке жақындауға мүмкіндік берді. 1848-1849 жылдары. А.И.Бутаковтың басшылығымен келген экспедиция Арал теңізін зерттеп, теңіздің картасын жасады. Арал теңізінде кеме айлағы ашылды. Оның болашақта Орталық Азия және Хорезммен сауда қарым-қатынасында, әскери мәселелерде маңызы зор болды.

12 күндік қоршаудан кейін 1853 жылы 28 маусымда орыс әскерлері Ақмешітті басып алды. Осыдан кейін Сырдарияның төменгі ағысында Сырдария шебі құрылды. Оған Райым бекінісінен Ақмешітке дейінгі аудандар кірді және 1864 жылы Түркістанды алғанға дейін сақталып тұрды. Ресей Қоқан және Хиуа хандықтарына саяси қысым көрсетуге мүмкіндік алды. XIX ғасырдың 50-жылдары Орталық Азия мен Оңтүстік Қазақстанның Ресейдің сыртқы саясатындағы маңызы арта түсті. 1854-1856 жж. Қырым соғысында Ресей жеңілуіне байланысты батыстағы рыногынан айырылып, енді оған шығыстан жаңа рынок іздестіру қажет болды. 1858 жылы Орталық Азия аймағындағы Хиуа мен Бұхараға Н.Игнатъев бастаған дипломатиялық елшілік, Шығыс Иранға көпес ретінде Ч.Ч.Ханыков бастаған экспедиция жіберді. Бұл аймақтан алынған материалдар патша үкіметіне Оңтүстік Қазақстан мен Орталық Азия хандықтарындағы әскери қимылдарын ұлғайтпаса, ол аймақта Англияның мүддесінің арта түсетіндігіне толық көзі жетті. Өйткені, Англияның бұл аймаққа қатысты кең көлемде жаулап алу жоспары бар екені дәлелденген болатын. 1860 жылы Қоқанға хандықтың билеушісі Маллабектің сеніміне кіріп, Үндістандағы Англия басшыларымен байланыс орнатуға ағылшын барлаушысы Абзал-Мажит жіберіледі. Біраз уақыттан кейін Қоқан хандығының басты тірек пункттеріне қару-жарақтар жеткізіліп, әскери нұсқаушылар мен қару жасайтын мамандар жіберіле бастады. Қоқан өкіметі өздерінің әскери қамалдары мен форттарын, әскери шептерін күшейтуге кіріседі. Англия мен Қоқанның бұл әрекеттері Ресей үкіметі жағынан қарсы шаралар қолдануды талап етті. Ресей бұл аймаққа Орынбор мен Сібір шебінен екі жақтап тереңдей ену үшін дайындала бастады. XIX ғасырдың 60-жылдары Қазақстан территориясында Ресейдің әскери бекіністері мен қамалдары, форпостары мен шептерінің саны арта түсті. Ақтау, Ұлытау, Қапал, Сергиополь, Верный, Қастек және т.б. Ресейдің Қазақстандағы әскери тірек пункттері болды. 1856 жылы құрамына 213 мың адамнан тұратын Ұлы жүз қазақтары және 60 мың қырғыз кіретін Алатау округі құрылды. Ресей әскерлерінің оңтүстіктен де солтүстіктен де сәтті жылжуына қоқандықтардың саясатына риза болмаған Әулиеата мен Шымкент төңірегіндегі Ұлы жүз қазақтарының 1857-58 жылдарда көтерілістер жасап, Ресей жағына өтуі де қолғабысын тигізді. Патша үкіметінің ықпалды ру басыларына қатысты алдау-арбау, шен-шекпен беру, жоғары қызметтерге тағайындау сияқты жүргізген саясаты да біршама маңызды рөл атқарды. Мұндай саясат тек қазақтарға қатысты ғана емес, Орталық Азия аймағындағы басқа да халықтарға қатысты жүргізілді.

1860 жылы орыс әскерлерінің қоқандықтарға қарсы белсенді әскери қимылдары басталды. 26 тамызда Токмақ, 4 қыркүйекте Пішпек бекіністері алынып, 24 қазанда Ұзынағаш төңірегінде болған шайқаста қоқандықтар жеңіліс тапты. Орыс пен қоқан әскерінің екі жақты қыспағы мен тәлкегіне түскен қазақтардың жағдайы өте ауыр болды. Жергілікті халыққа қатысты екі жақта қатігездігімен ерекшеленді. Күш көрсету, тәлкек жасау мен қатыгездік туралы екі жақтың да әскери басшылары: “ауылдары өртеніп, малдары тартып алынды, оларға берген сабақты ерекше сезілетіндей жасадық” деп жазды. 1861-63 жылдары Ресей үкіметінде Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азия хандықтарын мақсатты түрде және тез арада иелену жөнінде пікір-таластар жүрді. Одан кейін Сырдария мен Сібір шебінің аралығына 4 экспедиция жіберілді. Олар бұл аудандарда қоқандықтардың күшті қарсылығын кездестірмеді. Жұмғол мен Құртқа бекіністері шайқассыз берілді, Созақ пен Шолаққорғанда қоқан билігіне қарсы көтерілістер бұрқ ете қалды. 1863 жылы Ресейдің Соғыс министрі Д.А.Милютин ерекше комитетке Орта Азия хандықтарына қатысты белгіленген іс-әрекеттері туралы баяндама жасап, оны мақұлдатып алды. 1864 жылдың басында бір-біріне қарсы тұрған екі жақта әскери қимылдарға дайындала бастады. 1864 жылдың мамыр айында Оңтүстік Қазақстандағы орыс әскерлерінің дайындығы негізінен аяқталды да полковник Н.А.Веревкин бастаған отряд Түркістанға қарай қозғалды. Веревкиннің отрядында 1593 солдат, 44 офицер, 18 зеңбірек және 150 ерікті қазақ болды. Верныйдан бір мезгілде құрамында 2571 солдат, 68 офицер, 22 зеңбірек, және құрамында сұлтан поручик Ш.Уәлиханов басқарған 1400 ерікті қазақтар бар полковник М.Г.Черняевтың отряды да қозғалды. 4 шілдеде Черняевтың

отряды Меркі, 6 шілдеде Әулиеата бекінісін шайқассыз алды. Полковник Веревкиннің отряды Түркістан қаласына барар жолда қоқан әскерлерінің шабуылына ұшырады да бекіністі қоршауға мәжбүр болды. 9 маусымда Түркістан орыстардың қолына өтті. Әулиеата мен Түркістанды тез арада алуда әскери операцияларға басшылық жасағандары үшін Черняев пен Веревкиннің әскери шендері жоғарылатылып, генерал-майор атақтарын алды. Жорықтарға қатысқан солдаттар “жоғары құрмет” және түрлі ордендермен марапатталды. Жетістіктеріне көңілдері көтерілген орыс армиясы алдын-ала дайындықсыз 1864 жылдың 22-23 шілдесінде Шымкентті алуға тырысты. Бірақ бұл уақытта қоқандықтар Шымкентке едәуір әскери күштерін тартып үлгеріп, орыс әскеріне қарсы соққы береді. Бекініс-қалаларға жақын орналасқан қазақ ауылдары екіге бөлініп, бірі орыстарға, екіншілері қоқандықтарға қолдау көрсетті.

Қоқан хандығында саяси күштердің қарсылығы күшейіп, хан мен оның төңірегіндегілердің озбырлығына наразылықтар көбейе түсті. Қоқан мен Бұхара арасындағы қайшылықтар шиеленісті. Мұндай қолайлы жағдайды орыс әскерлері де өз мүдделеріне пайдалана білді. Черняевтің алты жарым рота жаяу әскермен бір жарым жүздік казактардан тұратын отряды және Лерхенің төрт рота жаяу әскер, бір казак жүздігі мен мың жарым қазақтан тұратын отряды Шымкент түбінде бірігіп қалаға шабуыл жасап, 1864 жылдың күзінде оны басып алды. Түркістан мен Шымкентті жаулап алғаннан кейін Орынбор мен Сібір шептері жалғастырылды.

1865 жылы маусымда бір апта қарсылықтан кейін орыс әскерлері Ташкентті басып алды. 1866 жылдың жазында патша II Александр Ташкентті Ресейдің құрамына қосу туралы жарлық шығарды. Бір жылдан кейін 1867 жылы құрамына қайта құрылған Жетісу және Сырдария облыстары кіретін, орталығы Ташкент қаласы болған Түркістан генерал-губернаторлығы құрылғандығы туралы заң жарияланды.

Ресейдің жалпы Оңтүстік Қазақстанды әскери жаулауы Ақмешіт, Түркістан, Әулиеата, Шымкент, Ташкент т.б. бекіністердің қорғаушыларына деген ерекше қатыгездікпен жүзеге асырылды. Орыс әскерлері мұсылмандардың қасиетті жерлерін (Қожа Ахмет Яссауи, т.б.) қорлап, оларды қиратты. Ақмешітті 25 күн қатарынан атқылап талқандады, Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне зеңбіректің 12 снаряды атылып, оның 11-і кесененің қабырғаларын ойып кетті. Шымкент қаласын қорғап, қаза тапқандардың саны 3170-ке дейін жетті, Сайрам қаласы жермен-жексен етіліп талқандалды. Шоқан Уәлиханов өзінің діндестері мен руластарына орыс әскерлерінің көрсеткен тағылық әрекеттеріне байланысты одан әрі жорыққа қатысудан бас тартуға мәжбүр болды. Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азия тұрғындары қарсылық көрсеткендері үшін қатыгездікпен, аяусыз басып-жанышталды. Ресей болса, бұл әрекеттерін үкіметтің, “өзіне бағынышты территориядағы елдерді көшпенділер шапқыншылығынан қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған үкіметтің Орталық Азиядағы саясатының қорғаныстық сипаты” деп мәлімдеді.

Осылайша, XIX ғасырдың 60 жылдары Оңтүстік Қазақстанды жаулап алғаннан кейін Қазақстанның бүкіл территориясы ұзақ уақытқа Ресейдің отарына айналды. 1867-68 жылдары Түркістан және Далалық өлкені басқару туралы “Уақытша Ереженің” қабылдануымен Орта Азия және Қазақстан Ресей империясының отары ретінде заңдастырылды.

Оқытудың техникалық құралдар слайдтар, презентациялар, электрондық оқулық
Лекцияның оқудың тәртібі, оқыту әдістері мен түрлері: проблемалық оқыту технологиясы, дамыта оқыту технологиясы

Әртүрлі күрделілік деңгейдегі тапсырмалар (сұрақтар) және оларды бағалаудағы ұпайлардың үлестірілуі

Күрделі деңгей:

Қазақтар мен жоңғарлардың әскери өнері: салыстырмалы талдау жасаңыз

Орта деңгей:

1740 жылдардың аяғында патша үкіметінің Әбілқайырмен келіссөздерді түсіндіріңіз

Жеңіл деңгей:

- 1.Қазақстанның Ресей империясына қосылуының алғышарттарын көрсетіңіз
2. Қазақтардың 1858 жылғы Қоқан үстемдігіне қарсы көтерілісі туралы баяндаңыз

БӨЖ және БОӨЖ тапсырмалары, олардың түрлері мен орындалуына қойылатын ұпайлардың үлестері

- 1.Қойбағар Қобаяковтың дипломатиялық миссиясы
- 2.Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның Ресей империясы құрамына кіруі
- 3.1739-1741 жж. жоңғар-қазақ соғысы.
- 4.Қазақ халқының ұлт-азаттық күресіндегі қазақ батырларының рөлі.

Пайдаланылатын әдебиеттер тізімі:

Негізгі:

- 1.Қазақстанның қазіргі заманғы тарихы: оқулық / жалпы ред. басқ: Т. Омарбеков, Т. Омарбеков, Г.С. Султанғалиева, Б.С. Сайлан және т.б. - Алматы: Қазақ ун-ті, 2018. - 476 с.
- 2.Бегалиева А.К. Қазақстан тарихы. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 2017. -380 б.
- 3.Қазақстанның қазіргі заманғы тарихы: Дәрістер курсы. Алматы, 2018. Б.Б.Кәрібаев. -324 б.
4. Аяған Б. Қазақстанның қазіргі заман тарихы (1991-2014): / Б. Аяған. - Алматы : Атамұра, 2014. - 336 б.
5. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық. 1-кітап. Қазақстан аумағы б.з.б. мыңжылдықтан бастап XIII ғ. басына дейін. – Алматы, Қазақ университеті, 2016
6. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық. 2-кітап. XIII-XVIII ғ.ғ.– Алматы, Қазақ университеті, 2016
- 7.Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық / ҚР Білім және ғылым м-гі, әл-Фараби атын. ҚазҰУ құраст: Т.О.Омарбеков, Қ.С.Қаражан, М. Ж. Ташенев және т. б. - Алматы: Қазақ ун-ті, 2016. 3-кітап: Қазақстан отаршылдық және тоталитарлық жүйелер қыспағында. – 453 б.
- 8.Қазақстан (Қазақ елі) тарихы. – 4 кітаптан тұратын оқулық. Тәуелсіз Қазақстан: алғышарттары және қалыптасуы. 4 кітап/ Т.Омарбеков, Б.С.Сайлан, А.Ш.Алтаев және т.б.. – Алматы, Қазақ университеті, 2016
9. Долгополов А. История Казахстана. Учебное пособие. Москва: Литерра, 2016. -344 с.
10. Хабижанова Г. Древняя история Казахстана. – Алматы, Қазақ университеті, 2018. -158 с.
- 11.Жолдасбаев С. Древняя и средневековая история казахского народа. Учебное пособие. – Алматы, Қазақ университеті, 2018. -530 с.
12. Қуандық Е. XIV- XX ғасыр аралығындағы Қазақ елінің тарихы бойынша лекциялар курсы. Алматы: Дәуір. 2015. -600 б.
13. Ұлы Дала тарихы: учебное пособие /Кан Г.В., Тугжанов Е.Л. – Астана: Zhasyl Orda, 2015. – 328 стр.
14. Сандыбаева А. Қазақстанның қазіргі заман тарихы. Оқу құрал. Түркістан, Тұран, 2018. -128 б.

Қосымша:

- 1.Қазақстан Республикасының тарихы: хрестоматия. Құраст. Қ.С.Қаражан, Ф.А. Қозыбақова, С.Смағұлов. т.б. Алматы: Қазақ университеті. 2018. -413б.
2. Акимбеков С. Казахстан в Российской империи. – Алматы, ТОО Институт Азиатских исследований, 2018. -562 с.
- 3.Акимбеков С. Казахи между революцией и голодом. – Алматы, ТОО Институт Азиатских исследований, 2021. -584 с.

4. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы. Практикум. Т. Омарбеков, Б. Кәрібаев, Қ. Қаражан және т.б. – Алматы, Қазақ университеті, 2016. -334 б.
5. Культурные процессы в Казахстане в 20-30 е годы XX века. – Алматы, Қазақ университеті, 2019. -188 с.
6. Алан Барнард. Антропология тарихы мен теориясы [оқулық] / А. Барнард; ауд. Ж. Жұмашова, 2018. - 240 б.
7. Шваб К. Төртінші индустриялық революция [монография] / К. Шваб; ауд.: Н. Б. Ақыш, Л. Ә. Бимендиева, К. І. Матыжанов, 2018. - 198 б.
8. История Казахстана. Документы и материалы (1917-2012). Сост. Алимгазинов К.Ш., Жылгелдинов М.Т. Астана, 2017
9. Абырой мен парыз (Еуропа елдеріндегі Екінші дүниежүзілік және Ұлы Отан соғысына қазақстандықтардың қатысуы): монография / Б. Ғ. Аяған ; ҚР білім және ғылым м-гі, Мем. тарихы ин-ты. - Алматы: Литера-М, 2015. – 591 б.
10. Мұхатова О. Қазақстан тарихының тарихнамасы: Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 246 б.
11. Сайлан, Б. С. Кеңестік Қазақстанның фашизмге қарсы күресі: жаңа көзқарастар мен ұстанымдар [Текст] : оқу құралы. - Алматы : Қазақ университеті, 2016. - 120 б.
12. Мекебаев, Т. Қ. Құмғанбаев Ж. Ж. 1917 жылғы Ресейдегі ақпан төңкерісі және оның Қазақстанға әсері: оқу құралы. - Алматы : Қазақ университеті, 2017. - 140 б
13. Мақашева К.Н., Губайдуллина М.Ш. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты. Алматы : Қазақ университеті, 2018. -446 б.
14. Жораева Г. Алаш қозғалысының тарихы. Оқу құралы. Түркістан, ХҚТУ, 2018. -130 б.

WEB сайттар тізімі

1. e-history.kz
2. tarikh.kz